

Bartha Ákos

A sárospataki faluszeminárium és a két világháború közötti falukutatás

„Mindannak, ami a népi mozgalomban történt, én kicsinyített modelljét Sárospatakon látom. Itt minden megvolt, helyi alapon és kicsiben, ami valamivel később, s már nagyobbban országosan folyt: cserkészlet, faluszeminárium, falukutatás, falumunka, regölés, tehetőségmentés, népfőiskola, irodalmi estek.¹ Gombos Gyula, a népi irodalom egyik meghatározó fontosságú kortársa, követője és kutatója vall így *A harmadik út* című munkájában. Véleményét alátámasztani látszanak a visszaemlékezések, a szakmunkák, a különböző, vonatkozó korabeli kiadványok és a levéltári források is.² Ezek mind arról tanúskodnak, hogy Sárospatakon a 20. század első felében alaposan megtervezett, részleteiben kidolgozott és konzekvensen végigvitt falumunka³ folyt, hazánkban egyedülállóan hosszan és kirívóan nehéz történelmi korszakban: 1931 és 1951 között. Dolgozatom elsősorban a szeminárium vezetője, Újszászy Kálmán értelmezései segítségével próbálja meg bemutatni a pataki faluszeminárium viszonyát a többi műhelyhez – illetve saját (egyházi) gyökereihez –, valamint megkísérli kijelölni a patakiak helyét a honi falukutatás korabeli palettáján.

A faluszeminárium és szellemi háttere

A harmincas években kiformalódott, a Horthy-rendszer legmarkánsabb alulról szerveződő ellenzékének tekinthető népi mozgalom és a reformátusság kapcsolata már a kezdeteknél adott volt, mert a mozgalomra legnagyobb hatást gyakorló íróhármas (Ady Endre, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső) mindegyike ehhez a felekezethez tartozott. A népiek első országos hírű megmozdulásait a „kálvinista Rómában” – tehát Debrecenben – rendezték és a református szervezetek is úttörő jellegűek voltak a fő népi irány, vagyis a faluorientáció terén. Itt két protestáns (tehát nemcsak reformátusokat tömörítő) egyesületet emelhetünk ki: a Bethlen Gábor Kör szegedi szervezetét és a budapesti Pro Christo Diákok Házát. Az előbbitől mindenekelőtt Erdei Ferenc és Ortutay Gyula, az utóbbiak közül többek között Püski Sándor és Kovács Imre személye mutatja a népiekkel való kapcsolatot. A legfontosabb, kifejezetten református, magyar sorskérdések felé tájékozódó diákmozgalom mindazonáltal a Soli Deo Gloria volt, szerteágazó, aktív szervezeteivel és közéleti irányultságával (a szárszói összejöveteleknek is ők adtak otthont).⁴

Az egyházak jellegétől nyilvánvalóan nem idegenszerű határozott társadalmi érdeklődés hamarosan a teológiai képzésen is megmutatkozott. A kortárs elemző is felfigyelt rá, hogy „az újabb nemzedéket nemcsak teológiai alapon képezik ki, hanem társadalomtani és lélektani alapon is”.⁵ A sárospataki kollégium teológiai akadémiajának tanári gárdájában és szemléletében is markáns változások kezdődtek a húszas évek végén, a harmincas évek elején. A stílusváltás, vagyis az „ébredés” következtében a lelkész- és tanítóképzés

közelebb került a társadalmi valósághoz és a gyakorlati élethez.⁶ A folyamatoktól nyilván korántsem függetlenül, a református főiskola teológushallgatóinak kérésére indult meg (a trianoni határokon belül Szeged után elsőként) az alulról szerveződő, ám szervezett kereteken belül folytatott falukutatás 1931-ben – tehát öt évvel a nagy szociográfiák országos berobbanása előtt, a világgazdasági válság közepén és a kollégium 400 éves jubileumának évében.

A sárospataki faluszeminárium tekinthető – minden sajátos jegyével együtt – az ország egyik leghosszabb ideig működő falukutató csoportjának, amely az sárospataki református teológia 1951-es bezárásáig kormányokon, határokon, rendszereken átívelően folytatta munkáját a környező tájegységekben: Hegyközön, Hegyalján és Bodroghözben. A cél elsősorban (de nem kizárólagosan) a leendő falusi lelkészek munkájának segítése, leendő munkaterületük megismerése volt, mivel a hallgatók többsége várhatóan a kisközségek parókiájára tért vissza hivatalába. Ennek következtében a szociográfia csupán egy aspektusa volt sokrétű munkásságuknak.

A szeminárium egyik legfontosabb eleme a félévenkénti, néhánynapos vidéki „kiszállás” volt, ahol evangelizációs munka mellett a falu és a református gyülekezet körében gyűjtötték a résztvevők adatokat, amit az anyag feldolgozása követett – immár Patakon. A szeminaristáknak szellemi és tárgyi néprajzi gyűjtésekre, kiállítások rendezésére, a végzett tagok munkába való bevonására is kiterjedt a figyelmük, amellyel, hogy a falvak számára a téli hónapokra negyvenkötetes vándorkönyvtárakat létesítettek, és egyéb szociális falumunkákat is végeztek. Elméleti képzésükön (amiből tulajdonképpen kinőtt a szeminárium), az úgynevezett „szerda estéken” lényegében végigtárgyalták a kor faluirodalmát, pártállástól függetlenül – a konzervatív Scherer Péter Páltól a marxizmussal rokonszenvező Veres Péterrel bezárólag. Továbbá, 1935-ben a faluszeminárium résztvevői megrendezték az ország első munkatáborát (melyet még továbbiak is követtek), valamint az első bécsi döntés után a Felvidéken is tevékenykedtek.⁷

Bár a faluszemináriumot a hallgatók érdeklődése, sőt, konkrét kérése hozta létre, kivételes szervezőképességű, a kérdés iránt nyitott, karizmatikus tanáregyenységek nélkül nyilvánvalóan nem lehetett volna hosszútávon sikeres a kísérlet. Sárospatakon két ilyen tanár is ténykedett; a teológia tanára, Szabó Zoltán és a pedagógiát és filozófiát (többek között) egyaránt oktató Újszászy Kálmán. A falukutatás elméleti alapjainak kidolgozásában Újszászy képzettségéből is adódóan aktívabb volt, így dolgozatunkban az ő munkásságát tekintjük át, hangsúlyozva egyúttal Szabó Zoltán fontos szerepét is.⁸

Érvrendszerek ütközése

Az elesettek irányában kifejtett társadalmi aktivitás, esetenkénti társadalomkritika és a modern tudományokkal való foglalkozás természetesen nem jelentette önmagában az (egyébként sem koherens) „népi gondolat” minden elemének átvételét Sárospatakon. Az összefüggések megértéséhez legalább nagy vonalakban fel kell vázolnunk az Újszászy-féle kultúrakoncepciót. A professzor *A falu nevelés szellemi alapjai* című habilitációs dolgozatában⁹ megkülönböztet magas- és mélykultúrákat, előbbi a városhoz, utóbbit a faluhoz kötve, ám mindkettőt a nemzeti kultúra hordozójaként tüntetve fel. Eszerint a nemzeti kultúra csak e két terepen tud kibontakozni, és csak ott, ahol mindkét szegmens adott. Nemzeti kultúra nem épülhet kizárólag magas- vagy csak mélykultúrára építkezve.

1 tudomány és társadalom

A nemzeti kultúra ugyanis bármelyik hiánya következtében elhal, átadva helyét az itt kifejezetten negatív tónussal festett „civilizációnak”, melyet a nemzeti kultúrközösségen kívül lévők terjesztenek. A sorvadás eredményeként a városból – amelyen a szerző konzekvensen kisvárost ért – „city”, tehát kozmopolita, multikulturális nagyváros lesz, a faluból pedig telep, vagyis „kolhoz”, esetleg a (szintén nem kívánatos) tanya.¹⁰

Szellemi beállítódás szerint szintén elkülöníthetők a településformák. *„A faluközösség mint mélykultúra közösség mindig a transzcendens szellem hordozója”* a város alapvetően immanens jellegével szemben. Újszászy állításával itt egy toposzt is megbontani igyekszik, miszerint az egyház jelentősége faluhelyen a faluközösség tősgyökeres konzervatívságának, tradíciók iránti tiszteletének köszönhető. Nézete szerint a valláshoz való ragaszkodás nem ennek, hanem a transzcendenciával való eleven kapcsolatnak köszönhető. A falvakat jellemző szinte időtelen milió, az emocionális, irracionális és „aracionális” elemek túlsúlya, valamint a falu racionális, immanens képződmények (pártok, körök, szervezetek, szövetkezetek) iránti idegenkedése is ebben gyökerezik.¹¹ Ugyanakkor *„a falu közösség, s mint közösségnek egyaránt táplálói természeti, emberi és transzcendens tényezők. Ezeknek a tényezőknek sajátos együttműködése és egymásra hatása formálja a falu életét minden más közösségtől eltérő közösségi formává.”*¹² Vagyis, a faluközösség egyfajta organikus egység, önálló entitás, melyet eltérő szabályrendszerek irányítanak, mint „más közösségeket” (mindenekelőtt a várost).

A tétel eszerint szemben áll azzal az egyes népiek (Illyés, Erdei) által is felkarolt, a korban divatosá vált gondolattal, miszerint a magyar középosztályt népi elemekkel kell „felfrissíteni”. Az alapvető koncepcionális ellentét onnan eredeztethető, hogy míg, akik ekként gondolnak a falura, a parasztságra – tehát, hogy legjobbjai elérhetnek egy magasabb(rendű), polgári létformát – azok értelemszerűen szintkülönbséget tételeznek fel falu és város felett. Újszászy ezzel szemben mindkét létforma szükségszerűségét és önállóságát vallja (ehelyütt szembekerülve Kovács Imrével és – a szociográfus – Szabó Zoltánnal is, akik a „polgárosult parasztság” egysége mellett tesznek hitet), hirdelve, hogy csak különállásuk és külön megerősítésük révén kerülhetjük el a nemzeti kultúra elsorvadását.¹³ Konceptiója kifermálódásában minden bizonnyal hathatott rá egyes osztrák pedagógusok világháború utáni nézete, akik „általában abból indulnak ki, hogy külön paraszti közösségi és szellemi kulturáltság van, tehát valóság a külön falukultúra”, valamint Karácsony Sándor munkássága is.¹⁴ A gondolatmenetből természetesen nem következik, hogy szükségtelen, vagy nem lehetséges a falvak segítése, ám a falvakat magukhoz mérten és maguk számára kell segíteni – hogy megmaradhassanak a nemzeti kultúra számára.

Míg a fenti tézis a reformerek különböző célkitűzései között próbált új utat nyitni, addig a népi kultúra fogalmának elvetése már a népiség egyik alaptételét tagadja.¹⁵ A helyzet első pillantásra meglepő. A népieknél ugyanis – az előbbieknél tükrében kissé paradox módon – evidenciaként hatott a népi kultúra hirdetése és felvállalása (még, ha jövőjében, mint láttuk, egyes népiek nem is hittek), ezzel szemben a népi közösségek szükségszerűségét hirdető Újszászy már magának a fogalomnak a létjogosultságát is tagadja, csakúgy, mint a „faj” primátusát: *„Faji, vagy népi kultúra azért nem lehetségesek, mert faj és nép éppen abban hordozzák sajátos létüket, hogy önmagukban mindig kultúramentesek (...)* Ha faj és nép is rendelkezik kultúrával, mint ahogy mindig rendelkezik vele, ez a kultúra sohasem az övék, hanem a bennük szunnyadó, vagy alakuló nemzet kultúrája. A nemzet

*bennük a kultúra.*¹⁶ Tehát, a nép (csakúgy, mint a faj) a nemzet alatt elhelyezkedő, önállóan nem kultúraalkotó tényező.

Láthatjuk, hogy több ponton is eltért Újszászy Kálmán evangéliumi alapokon nyugvó, a népiséggel kétségkívül érintkező, ám filozófiai alapvetésű kultúra-felfogása¹⁷ és a népi-ség néhány (sarkalatos, vagy csak egyes népiek által vallott) tézise. Ettől azonban természetesen még ugyanúgy a feszítő szociális-kulturális kérdések foglalkoztatták a népi és egyházi reformereket, kérdéseikre pedig egymás szellemi impulzusai által is keresték a megoldásokat.

A szeminárium helye a magyar falukutatásban

Arra a kérdésre keressük tehát mindenekelőtt a választ, hogy minek is tekinthető ez a felekezeti indíttatású, felsőoktatásbeli kereteken belül dolgozó munkacsoport, valamint; hogyan illeszkedett a faluszeminárium munkája a református egyház kebelébe, még szűkebben: hogyan viszonyult egymáshoz a belmissziós¹⁸ és a szeminarista tevékenység. Érdeklődésünk ezen a ponton a kollektívizmus fogalmához vezet. Újszászy egy lábjegyzetében külön megadja a fogalom általa használt értelmezését: *„Kollektívizmus nálunk nem olyan irányzat, amelyben a személyiség jelentősége s ezzel együtt természetesen felelőssége is elvész a tömegben, hanem olyan, amelyben a személyiség súlya, jelentősége mindenben megmarad, de kialakulását mindig csak a közben, a másra, a te-re vonatkoztatva találja meg.”*¹⁹

Definíciója tehát szinekdoché-szerűen tekint a problémára, minthogy az egészben a résznek saját jegyeivel együtt felfedezhetőnek kell maradnia – ám úgy, hogy közben mégiscsak az egész által válhat csupán teljessé a rész. Ahogyan az ember is közösségben tudja legjobban kibontakoztatni képességeit, sőt: ez a közösség határozza meg elsősorban az egyént. A falura szűkítve a kérdést, mindez azt jelenti, hogy: *„nem, vagy legalábbis nemcsak a falu egésze függvénye az egyesnek, hanem az egyes is függvénye a falunak abban az értelemben, hogy formái, törvényei nemcsak befolyásolják, hanem meghatározóan alakítják is életét.”*²⁰

Újszászy így nemcsak filozófiai síkon, de ebből eredő falumissziós elméleti alapvetésében is deduktív módon tekint a kérdésre, hiszen míg a korábbi falumissziókban *„arccal az ember és nem arccal a falu felé fordul az egyház”* – tehát az individuum kerül előtérbe a kollektív közösség helyett –, addig *„az utolsó hús esztendőben”* már a közösség, az *„organikus egész”* kerül a misszió homlokterébe. Vagyis: *„amott közvetlenül az egyes áll az egyház missziói gondoskodásának központjában. Ő a cél. Az, hogy a benne végzett munkán keresztül a falu, mint egész is nyer, gyarapodik, az csak egy további, és pedig az egyház előtt sokszor egészen mellékes következmény. Emitt viszont az egyház közvetlen irányultsága a falu felé fordul, de az egyes sem lesz közömbös, hanem megmarad tulajdonképpen célnak.”*²¹ –fejt ki a szerző.

Ugyanakkor a fiatal tudós elismeri és hirdeti az egyházi missziós tevékenység egyénekre koncentráló tradícióját (*„a misszió mindig az egyes emberi lélekre irányul”*), miszerint az egyházi misszió csak akkor lehet hiteles, *„amennyiben ezt szolgálja. Egyébként csak faluismeretté, falukutatássá, falusegíttéssé, vagy érdekes kultúrfilozófiává válik”,* amelynek semmi köze sincs az *„egyházi misszióhoz”*. Gondolatmenete mégis képes közös nevezőre hozni az eltérő indíttatású tevékenységek szellemi alapjait: *„Küldetés, misszió csak egy van: a tanítvánnyá tevés. Ennek az egyetlen misszióknak szolgálatában azonban*

sok munka elfér és az egyház falumunkája ennek az egyetlen lehetséges misszióknak a szolgálatában végzett szociális, nacionális, kulturális, sőt sokszor éppen tudományos munka. Csak munka egyszerűen és nem misszió.” Ezen ponton némiképp önmagának is ellentmondva – idézett művének címében is szerepel a „falumisszió” kifejezés – a szerző tehát a faluszemináriumi munkát „szolgáltatásként” fogja fel, hasonlóan a népi falukutatás fősodrához, melynek egyik legjelentősebb sorozata nevében is vállalta a falukutatás ezen aspektusát.²²

Ilyen összefüggésben tekint a professzor a lelkipásztor hungarológiai feladataira is. Ebben az éppen formálódó diszciplínában a két kultúrakomponens (város-falu) területén egyaránt művelhető lehetőséget látott, mely „összekötő kapocs elmélet és gyakorlat között”. A hungarológia nem egyfajta magyarkodó szemléletmód olvasatában, hanem épp fordítva: „objektív, tisztán tudományos szempontok által vezetett kutatása mindenben mindennek, ami magyar.” A lelkipásztor hungarológiája természetesen nem lehet öncélú, hanem „amit pásztori munkája érdekében kellett hungarológiai vonatkozásban is megtanulnia gyülekezetéről, azt kell a hungarológiai tudomány szolgálatába állítani.” Ugyanis „a lelkipásztor, amikor hungarológiai kutatásával a gyülekezetért dolgozik, olyan tapasztalatoknak is birtokába jut, amelyeket akár adalékokként, akár monografikus formában vagy egyéb módon feldolgozva magának a hungarológiának a szolgálatába kell állítania.” – azaz hasonló a koncepció, mint a faluszeminaristák esetében láthattunk.²³ A szemináriumi körlevelek tanúsága alapján volt is törekvés a végzett szeminaristák – tehát a gyakorló lelkészek – ilyen irányú munkába való bekapcsolásába, nem is eredménytelenül.²⁴

Arra a kérdésre, hogy az egyháznak miért kell vállalnia ezt a munkát, Újszászy az okokat a reformátusság sajátos felekezeti jegyeiben véli felismerni: „Egyházunk élő egyház. (...) az egyház magával az étellel is (...) szoros kapcsolatban van, azaz amellett, hogy élő egyház, az élet egyháza is”.²⁵ (Az életet „szolgálja” – fűzhetjük ezt a láncszemet is a fenti gondolatmenetbe.) Ugyanakkor a szerző hangsúlyozza, hogy az egyház nem kötelezheti el magát a közéletben aktuálpolitikai csatározások által (is) napirenden tartott „nemzeti sorskérdések” mellett közvetlenül, „azaz nem törekszik, hogy a falumunkát rendszeresen beépítse a maga missziói terveibe, hiszen egy ilyen vállalkozás súlyos kísértései az egyház számára nyilvánvalók, hanem azokat vállalja, akik ezt a munkát vállalták, valamint azokat a munkákat, amelyek ezek keze nyomán keletkeztek.”²⁶ Összefoglalva: az egyház nem a falumunkát magát, hanem a falumunkát folytató „fiai” és azok műveit vállalja, tehát esetünkben a faluszemináriumot – bár ez az elmélet inkább csupán a feladatok szétválasztását jelentette a gyakorlatban.²⁷

Történeti okokat is kapunk, „hogy hogyan jutott a református egyház összeköttetésbe ezzel a szemlélettel és az ezt hordozó, kezdetben főleg ifjúsági jellegű mozgalmakkal”. Mindenekelőtt a református egyház, mint „nemzeti” és gyakorta veszélyeztetett egyház volt „századokon át a nemzet élő lelkiismerete.” Emellett a református egyház a „magyar falu egyháza” is, bár a szerző ezen 1939-es könyvecskéjében – Kárpátaljára célozva – elismeri, hogy „a visszacsatolás folytán idegen elemekkel túltelített magyarhoni görög katolikus egyház” tagjainak nagyobb százaléka él falun. Az „idegen elemek” hangsúlyozása ebben az argumentációban nyilvánvaló: a református vallás a magyar falu vallása! Harmadik okként jegyzi meg a szerző, hogy a faluorientáció meghatározó alakjai reformátusok, vagy mögöttük református személy, illetve intézmény áll.²⁸

Újszászy mindazonáltal hozzáteszi, hogy nem szeretné „a magyarságnak ezt az egyete-

mes kérdését református kérdéssé” leszűkíteni, és utal más egyházak hasonló kezdeményezéseire is. „Arra mutat ez, hogy az ifjúságnak ez a nemzeti ügyé lett megmozdulása a gyökereiben evangéliumi forrásokból kell, hogy táplálkozzék. Ha másból táplálkoznék, már régen összeütközésbe kellett volna kerülnie az egyházzal.”²⁹ Tehát, egyfajta ökomunikus (keresztény-keresztyén) gyökereket feltételez a harmincas évek általános falukutatási „lázánál”, amit azonban a valóban jelentősszámú egyházi kezdeményezés ellenére sem tarthatunk teljesen helytállóknak (mivel például sem a Turul Bajtársi Szövetség,³⁰ sem a marxista tájékozódású népiek esetében sem volt meghatározó a vallásos jelleg). Mindez azonban nem zárja ki, hogy az egyházi kötődésű falumunkát az egyház valóban jóváhagyta és segítette volna, ahogyan ez valóban így is történt.

A professzor mindazonáltal valóban nem szűkíti a falukutatást felekezeti kérdéssé. Figyelemreméltó, hogy a már idézett szegedi jegyzeteiben kísérletet tesz az egész két világháború közti magyar falumunka korszakolására is, táblázatában négy periódust különítve el (1914 és 1939 között). Az első korszakot az eszmélés idejének nevezhetjük, melyet Kodály, Bartók, Ady, Móricz és Szabó Dezső munkássága határoz meg. Ezt követi a falujárók, cserkészek, faluszeminaristák és a felbukkanó „östehetségek” ideje, amikor az irodalom (első szociográfiák) és a politika (Gömbös) is felfigyel a jelenségre. Harmadik epochánk a falukutató perek ideje, amikor erősödik a népi írók tábora, ám mindezzel – és az egyre élesedő agrárpolitikai reformtörekvésekkel – szembe fordul a politika. Ekkor kezdődnek az egyházak intenzív nyomorenyhítő akciói, és nem utolsósorban kialakul a hungarológia mint önálló tudományág. A negyedik korszakban, a harmincas évek végén a falukutatás tudományos síkra helyeződik át (táj- és népkutatás), a közéletben pedig egyre hangsúlyosabbá válik az agrárpolitika és a közigazgatás reformja.³¹ Ma is nehezen lehetne jobban, tömörebben összefoglalni a korszak összefüggésekben gazdag és ellentmondásokban sem szűkölködő faluorientációját.

A sárospataki munka ebből az országos perspektívából (és történelmi távlatból) nézve is unikális. Mindenekelőtt, jellegükből adódóan őket „nem akasztotta meg a szervezetségből, hivatalos irányításból természetesen adódó merevség”, valamint mentesültek az uniformizáltság terhe alól is, tájanként érvényesítve más-más szempontrendszereket (melyre Hegyalja, Hegyköz és Bodrogek elkülönülő sajátosságai módot is adtak).³² Érdekes és egyben elgondolkodtató, hogy ez a szabadság épp a szerkezetileg egyik legjobban kifomált és elméletileg legkonceptiózusabb falukutató csoportnál valósult meg – és pedig sikerrel. Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha a siker gyökereit a református hagyomány kissé paradoxnak tűnő, ám meghatározó fontosságú jellegében keressük: egyrészt a szabályos szervezeti formák iránti ragaszkodásban, másrészt az új szellemi behatások iránti nyitottságban és a történelmi múltból is gyökerező alkalmazkodóképességben.³³

A munka jellegére vonatkozóan Újszászy a *Protestáns Szemlé*ben próbálta definiálni törekvéseiket (1939-ben). Érvéle szerint a faluszeminárium „nevelői beállítottsága” következtében „nem faluvezető kurzus és nem is falukutatás. Akik ebben látják célját, azok éppúgy tévednek, mint azok, akik a falu-szociális munka egy érdekes eszközének tekintik, aminthogy azok is helytelen nyomon járnak, akik a hungarológiai, közelebről a néprajzi kutatás szolgálatában álló munkát várnak tőle.” A szeminárium nem köti le magát „egyetlen részletprobléma, vagy munkafajta mellett sem”, ugyanakkor mivel „mágában hordja a lehetőségét valamennyinek”, felhasználja őket nevelő célja elérésére. Ez

a biztosítéka annak, hogy a sárospataki faluszeminárium az „*egyik legszínesebb, legtöbb irányba kitekintést nyújtó ilyen természetű munka legyen az országban, anélkül, hogy a dilettantizmus hibájába esnék.*”³⁴

A sokrétűség azonban nemcsak a különböző tájak, vagy diszciplínák között nyilvánult meg, így időnként a „korhangulatnak” megfelelően is tudott váltani a szeminárium. Volt idő, amikor a falu kultúrája állott az érdeklődés középpontjában, és volt, „*amikor (...) a falu egészségügyi állapotától, a földbirtokmegosztástól, a földmunkáviszonyoktól, a falukutatástól, vagy mint legutóbb is, a táj kutatástól volt hangos az ország.*” A kor faludivatját egyébként igen lenézően kezelő faluszeminárium ugyanakkor mindig az aktuális, „felkapott” problémára igyekezett koncentrálni „*és a többieket a peremen helyezte el.*”³⁵ Mivel tulajdonképpen egy önképzőkörrel beszélünk, ez érthető is; a szeminárium így tehetett szert folyamatos érdeklődésre, utánpótlásra a világra nyitott hallgatóság köréből.

Mindemellett, országos kitekintésben az egyházi kötődésű csoportoknak megvolt a maguk jellegzetes „falukutató profilja”, melyek Újszászy szerint hozzárendelhetőek a faluhoz köthető magyar sorskérdések négy fő feladatához. „*Ezek: a szociális kérdés, a földbirtok-reformmal kapcsolatos telepítés kérdése, az egyke és a falu kulturális helyzetének (...) a kérdése.*” Nyilvánvalóan önkényes választások a felsoroltak – főként a földreform telepítési kérdéssé „szelídítése” – ám kétségtelenül neuralgikus pontoknak tekinthetjük őket a kortárs magyar falupolitikában. Kezdjük mindjárt a szociális kérdéssel. Mivel a „három millió koldus” egyháza egyrészt nem a református – utal a szerző egyrészt a katolikus egyházra, másrészt Oláh György elhíresült könyvére³⁶ –, másrészt a nyomorenyhítés leginkább állami „privilegium, így „*a falumunkának ez az ága mindinkább fővárosi vagy fővárosi hatásnak kitett vidéki ifjúsági munkák körében népszerűsödik*” (budapesti teológusok szociális munkája, gyermekcsere programja, stb).³⁷

A földbirtokreformban ezzel szemben egyrészt „*nemzetmentést*”, másrészt „*a kiscgazda elem megerősítését*”, és ebből kifolyólag a református „*egyházi érdek védelmét is meg kell látnunk*” (főként, hogy a református egyház kezén nem voltak olyan méretű egyházi birtokok, mint a katolikus klérus esetében). A telepítés kérdését azonban nem Patak, hanem Debrecen tartja napirenden, „*a debreceni református ifjúság országszerte egyedülálló telepítési akciójában.*” (Ez az ifjúsági akció valóban a bentlakásos kollégista diákok önkéntes adománygyűjtéséből kinőve vált magánemberek, testületek, városok, minisztériumok, sőt a kormányzó – 10.000 pengős – patronálásával az alulról jövő kezdeményezések sikeres példájává.³⁸) Az egyikét általános jelenségként jellemzi Újszászy, bár leszögezi, hogy „*református lakta vidékeken végzi a legnagyobb pusztítást*”. Mivel azonban ezek a területek többnyire Dunántúlon találhatóak, ezért a pápai ifjúság tekinthető a kérdéskör legilletékesebb (református) tanulmányozójának, ahol a szerző információi szerint „*újból és újból megmutatkozott már a hajlam egy az egyke kérdésével tudományosan foglalkozó szemináriumi munka megindítására.*”³⁹

A pataki református ifjúság – „*a magyar református falumunka negyedik szellemi központja*” – ezzel szemben „*a falu kulturális színvonalának nevelésével jegyezte el magát, amint azt több éve működő népfőiskolai tanfolyama, regőscserkész munkája a legszebben illusztrálja.*”⁴⁰ Ugyanakkor és ugyanennek a célnak szolgálatában ez a munka az, amely főképp faluszemináriumában tervszerűen törekszik a magyar falu helyzetrajzának tudományos szempontok szerinti elkészítésére.” Vagyis, a pataki falumunkának csupán egy – bár alighanem legfontosabb – része a faluszeminárium mint a falumegismerés olyan

adekvát helye, mely kétszeresen nevel; hiszen leendő falunevelő lelkészeket képez.⁴¹ Ugyanakkor a szerző rámutat az ugyanezt a célt, vagyis a falu kulturális emelkedését szolgáló egyéb helyi kezdeményezésekre is, melyek erősen kötődnek a szeminárium munkájához is, mivel a faluszeminárium gyökerei a cserkészethez vezetnek, a népfőiskolának pedig éppen egyik fontos előzménye volt a szeminárium.

*

A faluszeminárium elsődleges célkitűzése a kettős célzatú nevelés volt. Formája is ezt segítette elő, a lelkész növendékeket elméletben kiképező szerda estéssel, az őket gyakorlatban próbára tevő kiszállásokkal, valamint a falvak különböző formában megnyilvánuló (vándorkönyvtár, előadások, falunapok stb.) támogatásával. A tevékenység formája – a helyi cserkész hagyományokon túl – kissé a szegedi agrársettlemet mozgalomhoz közelíti a munkaközösséget,⁴² ugyanakkor markáns (és nem minden elvi problémától mentes) egyházi kötődésük egyrészt saját szint ad a munkának, másrészt jellemzően (de nem mindig, mindenhol!) más tartalmat is előfeltételez: a falu kulturális segítségét. Ezáltal tehát nemzetnevelési célt is szolgált a szeminárium.⁴³

A különböző ideológiai csoportokkal való kapcsolatok sajátos. Egyrészt a szeminárium vezető több komoly elméleti kérdésben is polemizál a népiekkel, azonban műveiket hétről-hétre tanulmányozza hallgatóságával, a konzervatív szerzőkkel egyetemben, akikkel szintén jó kapcsolatot ápolnak (például Teleki Pállal). Láthattuk ugyanakkor, hogy a faluszeminárium vezetője nem győzi hangsúlyozni törekvéseik nevelési aspektusát és egyben saját munkásságuk elhatárolását más, hasonló jellegű tevékenységektől. Ennek a „nyitott állandóságnak” valószínűleg épp a magyar léptékkal mérve egyedülálló időtartamát köszönheti a faluszeminárium, hiszen keretet adott az ifjúság lelkes, ám gyakorta változó érdeklődésének. Konceptiózus rugalmasság – talán így lehetne legtömörebben összefoglalni a szeminárium ars poeticáját.

Jegyzetek

¹ Gombos Gyula: *A harmadik út*. Püski Kiadó, Budapest, 1990. 89. o.

² A nagyszámú sajtóanyagokon túl lásd mindenekelőtt: Újszászy Kálmán emlékkönyv. (szerk.: Balassa Iván, Kováts Dániel, Szentimrei Mihály), Szabad Tér Kiadó, Budapest–Sárospatak, 1996; Újszászy Kálmán. (a kísérő tanulmányt írta, a szövegeket válogatta: Nagy Antal Mihály), Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 2003; Orosz István: *A debreceni és a sárospataki falukutatás = Zempléni Múzsza*, 2004/2. szám. A fő levéltári forráscsoport: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Adattár, Faluszemináriumi Kéziratok (a továbbiakban: SRKTGYA, Fsz. Kt.). Gombos idézett munkáján túl, ugyanakkor a népieket tárgyaló alapmunkák eléggé szűkszavúak Sárospatakot illetően. Borbándi Gyula (*Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, Püski Kiadó, Budapest, 1989) meg sem említi, Némedi Dénes sematizáló véleménye szerint „a romantikus parasztorientáció és a konzervatív patriarchizmus keveréke jellemezte” (Némedi Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938*,

Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1985. 61. o.), míg Salamon Konrád a legeredményesebb falukutató csoportok egyikének nevezi (Salamon Konrád: *Utak a Márciusi Front felé*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982. 54. o.).

³ A falumunka alatt a falu érdekében kifejtett mindennemű tevékenységet értem; ilyen értelemben a faluszeminárium, a falukutatás, a cserkészek regölése, a tehetségmentés, a népfőiskola, de a falunapokon, vagy épp a seminaristáknak tartott irodalmi estek is ide vehetőek. Szűkebb témánkat illetően tehát szemantikailag rokon értelmű, de nem szinonim fogalmakat takar a falumunka, a falukutatás és a falumisszió; pontos jelentésüket az alábbiakban igyekszem tisztázni. Előjáróban annyit, hogy Újszászy Kálmán több helyütt elhatárolódik a falukutatás kifejezéstől, ezzel igyekező a pataki törekvéseket megkülönböztetni mind a korban divatos riportszintű, mind a szépirodalmi, mind pedig a tudományos igényű (esetenként öncélú) falukutatástól, illetve ezek politikai áthallásaitól. Személye azonban mégiscsak összeforr ezzel a fogalommal (a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának cédulás katalógusában is a „falukutatás” szó szerepel egyedül neve mellett), kiadványok ismertetik e címszó alatt a sárospataki munkásságát, és mi is e tárgykörön belül értelmezzük a jelenséget. Ezzel nem összemosni szeretnénk különböző hátterű, célú, ám közös gyökerű tendenciákat, hanem közös értelmezési keretbe igyekszünk helyezni ezen összefüggő jelenségeket.

⁴ Mindezek mellett Az elsodort falu (amely a két világháború közti politikai diskurzus egyik alapműve volt) Farczady lelkészének sorsa eszméltetően hathatott az SDG alapításánál is. Gergely Jenő: *Egyházak és népi mozgalom*. In: *A népi mozgalom és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából.* (szerk.: Sipos Levente, Tóth Pál Péter) Napvilág Kiadó, Budapest, 1997. 387. o. A szépirodalmi lelkészshősök társadalomtörténeti motívumait értelmezi: Győri L. János: *Reformátusság és magyar irodalom: különös tekintettel Móricz Zsigmond irodalmi munkásságára* = *Sárospataki Füzetek*, 2010/4. szám, 53–59. o.

⁵ Weis István: *Hazánk társadalomrajza*. Országos Közoktatási Tanács, Budapest, 1942. 34. o. Erre egyébként a híres 1931-es pápai körlevél (Quadrogesimo Anno...) is felhívja a katolikus világ figyelmét. „Bizony igen nehéz munkaterület jelentkezik itt (a térítés terén – B.Á.) a papok számára. Azért a papnövendékek alapos társadalomtudományi képzésben kellően felkészüljenek rá.” *Politikai és szociális enciklikák, XIX–XX. század*, (összeáll. és szerk.: Zsigmond László), ELTE BTK Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 1970. 113. o.

⁶ Kováts Dániel: *Újszászy Kálmán és a magyar falunevelés problematikája*. In: *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, i. m. 506. o. Az előzményekhez (Sárospataki Széchenyi Szövetség, Sárospataki Néphagyomány-kutató Szövetség, cserkészlet) lásd: Szentimrei Mihály: *A sárospataki Református Kollégium 20. századi virágzása, felszámolása és újraindulása*. In: *Széphalom 7. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve. Tanulmányok Újszászy Kálmán tiszteletére.* (szerk. Kováts Dániel), Sátoraljaújhely, 183–185. o.

⁷ A munkatáborokhoz: Bartha Ákos: *Magyarország első Nemzeti Munkatábor – a sárospataki diákok útépitése* = *Sárospataki Füzetek*, 2010/4. szám, 59–81. o.

⁸ Annál is inkább hangsúlyos Szabó professzor termékenyítő szelleme, mivel a pataki kollégium Trianon utáni fő „profilját”, az „arccal a falu felé” hitvallását ő alakította ki, vagyis, hogy a városhiányos „csonka régióban” a törpe- és kőfalvakra kell a főiskolának koncentrálnia. (Kilenc évtized. Benda Kálmán beszélgetése Újszászy Kálmánnal. In: *Újszászy*

Kálmán emlékkönyv, i. m. 32. o.) E felismerés nélkül valószínűleg a faluszeminárium sem jött volna létre. S bár Szabó később, Teleki Pál köréhez kapcsolódva, 1938–1945 között kormánypárti országgyűlési képviselő volt, nem riadt meg a társadalomkritikus hangoktól sem. Az ő patronálásával, előszavával jelent meg 1932-ben a főiskola négy hallgatójának – köztük egy grófi származású fiatalnak – gyűjteményes kötete „Korán sötétedik” címmel, amely merész hangvétele miatt nagy hullámokat vert a kommunista behatásokat vizionáló és az állami források elapadásától tartó egyházi vezetésben. (Nagy István, gróf Haller Gábor, Stéphan László, Kárász József: *Korán sötétedik: elbeszélés, karc, vers*. Kiszalud, Sárospatak, 1932.) Az ügy következménye egy hallgató távozása és Szabó fegyelmije lett. Dienes Dénes: *Viharfelhők a pataki teológia egén az 1930-as években* = Sárospataki Füzetek, 2002/2. szám, 77–81. o. és Újszászy Kálmán. i. m. 13–14. o. Ez utóbbi Újszászy szerepét is sejteti az antológia megjelentetésében.

⁹ A dolgozat Hegel hatását (és a szöveg náciellenességét) kimutató összefoglalóját adja (jó néhány pontatlansággal): *Kézi Erzsébet: Egy pataki professzor, dr. Újszászy Kálmán világszemlélete* = Sárospataki Pedagógiai Füzetek, 21. szám, 2002. 39–51. o.

¹⁰ A városok kialakulását úgy magyarázza, hogy azok mindig „halott falvakból” keletkeznek, amelyeket optimális esetben újan keletkezett falvak pótolnak. Újszászy Kálmán: *A falunevelés szellemi alapjai*. Kiszalud, Sárospatak, 1938. 58. o.

¹¹ Újszászy Kálmán: *A falunevelés...*, i. m. 51–52. o. (Ezt egyébként a neokonzervatív, Weis-féle koncepció épp fordítva magyarázza: „Az alapjaiban racionalista falusi lakosságban ritka tünemény a mély vallásosság; a magyar parasztnak a változhatatlanba való megnyugvását tévesztik sokan össze a vallásossággal.” Weis István: *A falu. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1931. 55. o.*)

¹² Újszászy Kálmán: *A falu. Útmutatás a falu tanulmányozásához*. Kiszalud, Sárospatak, 1936. 3. o.

¹³ A népiek koncepcióihoz: Bartha Ákos: *Az érem két oldala. Hivatalos falukutatók – népi szociográfusok* = *Jászkunság*, 2008/3–4. szám, 136–161. o. (különösen: 158 o.). A professzor két világháború közt született szövegeiből egyértelműen kirajzolódik a „paraszt-polgárosodás” elvetése, bár ő visszaemlékezésében épp ellenkezőleg vallott: „Politikai, vagy társadalmi stratégiában gondolkodva tulajdonképpen a polgárosodó paraszt volt az a legprogresszívebb figura, akire orientálódtak (a faluszeminaristák – B.Á.). A polgárosodó paraszt, Magyarország polgárosodása, modernizálása: ez volt a fő út, amivel lelkileg azonosulni tudtak.” „A szociográfiai szemlélettel el lehet jutni a legmesszebb, csak a csúcsra nem!” Huszár Tibor beszélgetése Újszászy Kálmánnal. In: *Újszászy Kálmán emlékkönyv...*, i. m. 41. o.

¹⁴ „Van egy robosztus, egészséges nyelvet beszélő, de a XVIII. században megkövesült és azóta mozdulatlan népi kultúránk, s van egy tagadhatatlanul értékes modern, haladó felső néposztálybeli kultúránk, de ez nem életképes, mert nincsen közege: tartalmában és formájában idegen, nem is termékenyíti meg, nem építi, nem fejleszti a népi kultúrát.” Karácsony a különálló, ám egyenrangú falunevelést oly módon tartotta megvalósíthatónak, ha a falvaknak – a városi struktúra mintájára – külön létesítenének teljes oktatási rendszert; az elemitől az egyetemmel bezárólag. Ezt a bizarr ötletet (az osztrák modell mellett) Újszászy Kálmán is tanulmányozta, mint Kováts Dániel jelzi Újszászy négy szemeszterre tervezett szegedi (cédulás, szakirodalmi háttér és olvasmánylistát is tartalmazó) óratematikája alapján írt dolgozatában. Kováts: i. m. 511. o. Megjegyzendő, hogy

alighanem ez az anyag lehet a kiindulási pont Újszászy Kálmán falunivelői-pedagógiai munkásságának elmélyült, nemzetközi viszonyokra is koncentrált tanulmányozásához.

¹⁵ A jelenségre felfigyelt már Kézi Erzsébet is. Kézi: i. m. 48. o.

¹⁶ Továbbá „nincsen kultúrája egy földrésznek, nincs nemzetek közötti, vagy egyetemes emberi kultúra, mint ahogy nincsen kultúrája egy társadalmi képződménynek, pl. egy osztálynak, vagy rendnek sem.” Újszászy Kálmán: *Kultúra, nemzet, falu*. Debrecen, 1937. 16–17, 5–6. o.

¹⁷ Az egzisztencialista filozófia, a dialektikai teológia és Karl Barth hatását, illetve összefüggéseit a professzor nézetrendszerében elemzi: Takács Ádám: Újszászy Kálmán és a filozófia = *Zempléni Múzsza*, 2003/1. szám, 5–24. o.

¹⁸ A belmisszióhoz: Bolyki János – Ladányi Sándor: *A református egyház*. In: *A magyar protestantizmus 1918–1948. Tanulmányok*, (szerk.: Lendvai L. Ferenc), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 52–54. o., továbbá: *uo.*, 72–82. o. Részletes és adatokban gazdag összefoglalása: Dobos László Gábor: *Belmissziói és szociális irányzatok a protestáns egyházakban és vallásos szervezetekben* = *uo.* 263–314. o.

¹⁹ Újszászy Kálmán: *A szellem életének modern megnyilvánulásai és igehirdetés*. Kisfaludy, Sárospatak, 1934. 14. o. A professzor a kollektívizmusban látta kora fő (szellemi, ideológiai, művészeti és politikai) jelenségeinek magyarázatát, amelyet egyfajta történet-filozófiai gondolatmenetbe ágyazva, mindenekelőtt a szabad versenyes kapitalizmusnak – hazánkban (értelmezése szerint) a dualizmus korának – egészségtelen individualizmusával állított szembe. *uo.* 7–10. o.

²⁰ Újszászy Kálmán: *A falumisszió és a református egyházi falumunka*. Kisfaludy, Sárospatak, 1939. 5. o.

²¹ *Uo.* 4–6. o.

²² *A Szolgálat és Írás Munkatársaságra gondolunk itt, ahol többek között Szabó Zoltán: A tardi helyzet és Kovács Imre: A néma forradalom című munkája is megjelent. Borbándi: i. m. 226. o.*

²³ Újszászy Kálmán: *A lelkipásztor mint hungarológus (1938)*. In: Újszászy Kálmán emlékkönyv, i. m. 219–221. o.

²⁴ Például: SRKTGYA, Fsz. Kt. 1946. (A sárospataki református főiskola faluszemináriumának 1940–41. évi I. számú körlevele)

²⁵ Újszászy: *A falumisszió és a református...*, i. m. 7–8. o.

²⁶ A „súlyos kísértés” itt jelentheti a belmisszió vallásos céljainak csorbulását, de jelenthet politikai érdeklődést is. Újszászy: *A falumisszió és a református...*, i. m. 14. o.

²⁷ Többek között abban nyilvánult ez meg, hogy a faluszeminárium kiszállásait nem vonták össze a legációkkal és a kiszálló faluszeminarista lelkészek sem a templomban folytattak falumunkát (ahol a kiszállások ideje alatt istentiszteletet azonban tartottak). Mindazonáltal, maga a faluszeminárium egyértelműen a Sárospataki Református Főiskola berkein belül működött és így is tekintettek rá intézményen belül és kívül egyaránt. Rájuk is vonatkozik tehát, hogy „a református ifjúsági mozgalmak a saját egyházukban megtalálták a természetes medrüket, éltetőjüket és védelmezőjüket.” Gergely: i. m. 383–400. o.

²⁸ Ez a meglátása nem teljesen alaptalan, bár a falukutatás meghatározó alakjai között más felekezetűeket is bőven találunk. Lásd: Gergely: i. m. 384. o.

²⁹ Újszászy: *A falumisszió és a református...*, i. m. 11–13. o.

³⁰ A debreceni Turul kapcsolatához és a falukutatással (és a népi kezdeményezésekkel) lásd: Bartha Ákos: Egyetemi falukutatás a két világháború között Debrecenben = *Gerundium. Egyetemtörténeti Közlemények*, 2010/1. szám, 43–58. o.

³¹ Kováts: i. m. 511–512. o.

³² Újszászy: A falumisszió és a református..., i. m. 15. o.

³³ A népi mozgalom és a magyar társadalom (Különösen: IV. szekció: Az egyházak és a népi mozgalom), i. m. 383–447. o.

³⁴ Újszászy Kálmán: A sárospataki főiskola faluszemináriuma = *Protestáns Szemle*, 1939. 147–148. o.

³⁵ Uo. 150. o. A Teleki Pálhoz kötődő tájkuatáshoz lásd: Torkos Veronika: A hivatalos falukutatás intézményei a két világháború között = *Társadalomismeret*, 1989/3. szám, 95–96. o.

³⁶ Oláh György: *Három millió koldus. Magyar Jövő Nyomdaüzem és Lapkiadóváll. Rt, Miskolc, 1928.*

³⁷ Újszászy: A falumisszió és a református..., i. m. 16–17. o.

³⁸ Gesztelyi Nagy Zoltán: A debreceni Kollégium telepítési akciója = *Protestáns Szemle*, 1939. 233–237. o.

³⁹ Újszászy: A falumisszió és a református..., i. m. 17–20. o.

⁴⁰ A sárospataki regőscserkész munkához: A Sárospataki Református Tanítóképző Intézet 234. sz. II. Rákóczi Ferenc cserkészcapatának öt éves munkarendje. In: Újszászy Kálmán: A tanítóképzős cserkészmunka. Sárospatak, 1933, 1–30. o. (különösen 20. o.), a népfőiskolához: A Sárospataki Népfőiskola 1936–1986, (szerk.: Jakab Sándor – Varga Csaba), Országos Közművelődési Központ – Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest, 1986.

⁴¹ Újszászy: A falumisszió és a református..., i. m. 20–21. o.

⁴² A szegedi agrársettlement-hez: Csaplár Ferenc: A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 20–31. o.

⁴³ Újszászy nemzetnevelési elképzeléseihez: Újszászy: A falunevelés szellemi..., i. m. 120. o. A professzor nemzetnevelési koncepciójához valószínűleg mindenekelőtt Imre Sándortól és Weszely Ödöntől kaphatott inspiráló gondolatokat. Kováts: i. m. 518–519. o.